

دریای خزر و امنیت ملی

فتح الله دهقان

موسسه فرهنگی هنری پژوهشی توسعه افرا توحید

۱۳۸۴

دهقان ، فتح الله ، ۱۳۴۵ -

دریای خزر و امنیت ملی / فتح الله دهقان . تهران : بشیر علم و ادب ، ۱۳۸۴ .

۲۱۸ ص . : مصور ، جدول ، نقشه ، نمودار .

۲۲۰۰۰ ریال ۹-۰۵-۸۵۶۲-۹۶۴ : شابک

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا .

۱ . امنیت ملی - - ایران - - دریای خزر ، منطقه . ۲ . دریای خزر ، منطقه - - دفاع ملی . الف . عنوان .

۹۵۳ / الف UA ۳۵۵/۰۳۳۰۰۹۵۵

کتابخانه ملی ایران ۸۳-۳۹۳۱۹ م

مؤسسه فرهنگی هنری بشیر علم و ادب

نام کتاب ، دریای خزر و امنیت ملی

نویسنده : فتح الله دهقان

ناشر : مؤسسه فرهنگی هنری بشیر علم و ادب

تایپ و صفحه آرایی : عصمت طالبی

تیراژ : ۳۰۰۰

نوبت چاپ : اول ۱۳۸۴

شابک : ۹۶۴-۸۵۶۲-۰۵-۹

قیمت : ۲۲۰۰۰ ریال

کلیه حقوق در انحصار ناشر است

تلفکس : ۶۷۲۹۰۴۸-۶۷۲۹۴۰۷

آدرس : میدان فردوسی ، جنب بانک رفاه ، پلاک ۸۴۸ ،

طبقه سوم شرقی

سپاسنامه:

حمد و سپاس بیکران خداوند یکتا را که به ما هستی بخشید و خواندن و نوشتن، تفکر و تعقل را به ما آموخت و به این بنده حقیر توفیق داد که این مطالب ناچیز را به رشته تحریر درآورم. بر خود لازم می دانم از جناب آقای سید محسن ساطع که همواره مرا راهنمایی نموده و ویرایش متن را به عهده داشته، از جناب آقای سیدعلی علوی که در رسم نقشه ها مرا یاری نمودند، از سرکار خانم مرضیه تنبه که در فیش برداری و تنظیم مطالب، از سرکار خانم عصمت طالبی که حروف چینی و صفحه پردازی این متن را به عهده داشته و از همه دوستان که به نحوی به این جانب مساعدت نمودند کمال تشکر و سپاسگزاری بنمایم.

فتح الله دهقان

۱۱	پیش گفتار
۱۷	مقدمه

فصل اول: کلیاتی درباره دریای خزر

۲۳	جغرافیای خزر
۲۴	وجه تسمیه و نامهای دریای مازندران
۲۴	موقع نسبی
۲۴	موقع ریاضی
۲۵	زمین‌شناسی، مساحت، طول و عرض، جریان آب، دمای دریای خزر
۲۷	دیدگاه‌ها و نظرات ارائه شده در مورد علل نوسانات دریای خزر
۲۷	الف: نظرات زمین‌شناسی
۲۷	ب: نظرات بیلان هیدرولوژیک
۲۷	رژیم بارندگی در سواحل جنوبی دریای خزر
۲۸	تأثیر سیستم پرفشار سبیری در بارشهای منطقه
۲۹	بندرهای مهم دریای مازندران
۳۰	طول سواحل کشورهای ساحلی دریای خزر
۳۳	ارزیابی پتانسیل قابل ملاحظه هیدروکربوری دریای خزر
۳۶	ویژگی‌های اقتصادی
۳۶	نگاهی گذرا به تاریخچه شیلات در دریای خزر
۴۱	تشکیلات شیلات پس از پیروزی انقلاب اسلامی
۴۱	ماهیان خاویاری
۴۳	کیلکای خزر
۴۶	تاریخ دریانوردی در دریای مازندران

۵۱	راه آبی دریای خزر - دریای سیاه
۵۲	راه آبی دریای خزر - دریای بالتیک
۵۳	الف: خط کشتیرانی خزر - ولگا - دریای بالتیک
	ب و پ: مسیر آبی ولگا - دن به مدیترانه و خطوط کشتی رانی خزر ولگادرای سیاه و خزر - دریای سیاه و دانوب
۵۴	
۵۶	منابع نفت و گاز دریای خزر
۶۱	ویژگی های منابع فیزیکی محیط زیست طبیعی دریای خزر (سواحل جنوبی)
۶۳	تنوع زیستی و ویژگی های اکولوژیک
۶۳	تنوع گونه ای
۶۵	تنوع اکوسیستمی و زیستگاههای مهم ساحلی
۶۶	خلیج گرگان
۶۶	تالاب انزلی
۶۷	کاربریهای اجتماعی و اقتصادی از سواحل جنوبی خزر
۶۸	مسائل زیست محیطی دریای مازندران
۷۶	نتیجه گیری
۷۸	منابع فصل اول

فصل دوم: نظری بر روابط ایران و همسایه شمالی (روسیه تزاری، شوروی سابق)

۸۳	مقدمه
۸۵	دوره اول جنگهای روس و ایران (۱۲۱۹-۱۲۲۸)
۸۶	عهدنامه گلستان در ۲۹ شوال ۱۲۲۸
۸۶	دوره دوم جنگهای ایران و روس (۱۲۴۳-۱۲۴۱)
۸۷	شکست ایران
۸۸	معاهده ترکمنچای (۵ شعبان ۱۲۴۳ هـ ق - ۱۸۲۸ م)
۸۸	پیمان ۱۹۰۷ روس و انگلیس
۸۹	قرارداد در باب ایران
۹۱	انقلاب مشروطه ایران
۹۳	راپورتهای لیاخوف
۹۶	حمله به حرم مطهر و به توپ بستن گنبد امام رضا (ع) توسط روسها
۹۷	جنگ جهانی اول
۹۹	قیام میرزا کوچک خان
۱۰۰	جنگ جهانی دوم
۱۰۳	تذکار به دولت شوروی

جمهوری خودمختار آذربایجان	۱۰۷
جمهوری خودمختار کردستان	۱۱۱
جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران	۱۱۵
سیاست شوروی سابق در جنگ عراق علیه ایران	۱۱۶
قرارداد دوستی عراق و شوروی	۱۱۷
نتیجه گیری	۱۲۱
منابع فصل دوم	۱۲۳

فصل سوم: رژیم حقوقی

تعریف رژیم حقوقی	۱۲۷
خزر، دریا، دریاچه، دریای بسته	۱۲۷
حقوق کشورهای ساحلی بر مبنای کنوانسیون ملل متحد در مورد حقوق دریاها	۱۲۸
رژیم حقوقی دریاهای بسته از نظر حقوق بین الملل	۱۲۹
الف: در دریاهای بسته آزادی دریانوردی وجود ندارد	۱۳۰
ب: رژیم حقوقی و تعیین مرزها تابع معاهدات و یا اعمال انحصاری دول مربوط است	۱۳۱
ج: ماهیگیری انحصاری دول ساحلی و حقوق انحصاری در موارد دیگر متتابع است	۱۳۲
پیشینه رژیم حقوقی دریای خزر	۱۳۳
دیدگاههای کشورهای ساحلی در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر در شرایط ژئوپلیتیک جدید	۱۳۴
اختلافات کشورهای حاشیه خزر	۱۳۵
مقابله دیدگاههای قزاقستان و جمهوری آذربایجان	۱۳۵
مقابله دیدگاههای روسیه و قزاقستان	۱۳۶
مقابله دیدگاههای روسیه و جمهوری آذربایجان	۱۳۷
مقابله دیدگاههای ترکمنستان و آذربایجان	۱۳۸
بحران در خزر	۱۳۹
واکنش قزاقستان و ترکمنستان	۱۴۰
بررسی موضع ایران در قبال رژیم حقوقی دریای خزر	۱۴۱
موضع روسیه	۱۴۲
فعالتهای کشورهای ساحلی برای تکمیل رژیم حقوقی دریای خزر	۱۴۳
جلسات گروه کاری خزر	۱۴۳
قراردادهای دویاسه جانبه	۱۴۴
کنوانسیون حفاظت از محیط زیست دریای خزر	۱۴۵
نتیجه گیری	۱۴۶
منابع فصل سوم	۱۴۷

فصل چهارم: تأثیرات امنیتی خزر

۱۷۷	بشر و امنیت در بستر تاریخ
۱۷۸	منافع ملی
۱۸۰	امنیت ملی
۱۸۱	استراتژی ملی
۱۸۱	محیط زیست
۱۸۲	سرزمین
۱۸۳	اقتصاد
۱۸۳	جوانی جمعیت و اشتغال
۱۸۵	اطلاع از گذشته و سابقه تاریخی و نقش آن در تأمین منافع و امنیت ملی
۱۸۶	نقش خزر در استراتژی ملی کشور
۱۸۷	نقش خزر در تعدیل توده‌های سرد وارد به کشور
۱۸۸	بارش خزر و تأثیرات اجتماعی و اقتصادی
۱۸۸	زمینه‌های توریستی دریای خزر
۱۸۹	سواحل جنوبی خزر زمینه‌ای برای تخلیه روانی می‌باشد
۱۹۰	تأثیرات کشاورزی و دامداری سواحل خزر بر اقتصاد کشور
۱۹۰	حمل و نقل دریای خزر و اقتصاد کشور
۱۹۱	نقش انرژی خزر در اقتصاد کشور
۱۹۱	نقش شیلات خزر در اقتصاد کشور
۱۹۲	پیامدهای زیست محیطی دریای خزر و تأثیر آن بر امنیت کشور
۱۹۳	برآیند مسائل گذشته مهاجرت غیرطبیعی می‌باشد
۱۹۳	رژیم حقوقی دریای خزر و منافع و امنیت ملی کشور
۱۹۶	حساسیت‌های قومی منطقه
۱۹۷	تأثیرات خزر از نظر نظامی
۱۹۸	تأثیرات مسائل دریای خزر بر سیاست خارجی و نقش دستگاه سیاست خارجی
۱۹۹	تأثیر مسائل گذشته بر قدرت ملی، منافع ملی و امنیت ملی
۲۰۰	نتیجه‌گیری
۲۰۲	منابع فصل چهارم

فصل پنجم: نتیجه‌گیری

۲۰۷	نتیجه‌گیری
۲۱۳	کتابنامه

پیش‌گفتار

کشور ایران در زمان هخامنشیان از هندوستان در خاور زمین تا گیت (مصر) در باختر زمین گسترده و دارای چندین ساتراپ بود (هر ساتراپ خود یک کشور خود مختار بود) که سرزمین‌های ماورای آمو دریا، سند، ماورای قفقاز تا ملداوی امروز، ماورای اردن و سوریه، بین‌النهرین و قبرس، گیت و لیبید و جنوب خلیج فارس را در بر می‌گرفت.

امپراتوری هخامنشی دارای جامعه‌ای با استحکام اخلاقی بالا و سخت‌کوشی، انضباط، اطمینان به خود، همبستگی و روحیه شاد که موجب پیشرفت آن شده بود، همچنین دارای قوانین پیشرفته در زمینه کشورداری، مسائل اجتماعی، اقتصادی، نظامی... که جهان در قرن ۲۱ هنوز تعریف مشخصی از آنها ندارد.

ایران در طول تاریخ با حملات زیادی چون، حمله اسکندر مقدونی، مغولان، افغانه، عثمانی، اعراب، و در قرون اخیر بادسیدهای ناخوامردانه انگلیس و روسیه و بی‌لیاقتی حکام و زمامداران و دست‌اندرکاران و سیاستمداران مواجه بوده است که اوج آن در سلسله بی‌لیاقت و خائن و بی‌بند و بار قاجار بود. در اثر این بی‌لیاقتی‌ها و دسیسه‌ها بخش‌های زیادی از سرزمین ایران از دست رفته است و اصطلاحاً از شکل اسم به شکل گربه در آمده است؛ اما همین مقدار کم باقی‌مانده نیز دچار اختلافات و تنش‌هایی با همسایگان می‌باشد. با توجه به این که امنیت ملی تا حدود زیادی در گرو، فضای امنیتی حاکم بر منطقه و مناطق پیرامونی است. کشور ایران از این جهت که با ۱۵ کشور همجوار است و مسائل این کشورها بر امنیت ملی و منافع ملی کشور ما موثر

است. لذا شناخت دقیقی از منابع تنش و تهدیدات که امنیت ملی ما را تهدید می‌کند ضرورتی اجتناب‌ناپذیر بنظر می‌رسد.

مطالعه منابع تنش و تهدید ایران و همسایگان، زمانی می‌تواند شناخت دقیقی از محیط استراتژیک پیرامونی کشور به دست دهد که با شناسایی عملکرد و تأثیر حوزه‌های ژئوپولیتیک پیرامونی بر امنیت ملی همراه باشد. منطقه‌ای بودن، چند جانبه بودن، ارتباط مستقیم یا غیر مستقیم منابع تهدید پیرامونی با رقابت و تصادم استراتژی‌های ژئوپولیتیک قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، علت اصلی تکوین، استمرار، گسترش و فعال شدن برخی از این منابع تهدید است؛ ارائه نمایی کلی و عمومی از علایق و منافع قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در حوزه‌های ژئوپولیتیک پیرامونی ایران ما را در شناخت چالش‌های امنیتی یاری می‌کند.

روسیه، ایران، ترکیه و چین دارای تعداد زیادی حوزه‌های ژئوپولیتیک پیرامونی هستند. ایران نسبت به حوزه‌های ژئوپولیتیک خلیج فارس، شبه قاره، حوزه خزر، آسیای مرکزی، قفقاز، آناتولی و خاور میانه، حساس بوده و در عین حال با تمام این حوزه‌ها از نقطه نظر علایق و منافع، پیوند خورده است.

باید در نظر داشت که بین میزان دلمستغولی‌های استراتژیک دولت‌ها و تعداد حوزه‌های

ژئوپولیتیک پیرامونی، رابطه مستقیمی برقرار است؛ چنانکه کانادا با کمترین حوزه ژئوپولیتیک

پیرامونی بویژه پس از پایان جنگ سرد از محیط امن جانبی برخوردار است و استرالیا نیز که با

حوزه ژئوپولیتیک در بحال تضعیف آسیای جنوب شرقی همسایه است، دغدغه چندانی نسبت به

امنیت ملی خود ندارد؛ اما تراکم حوزه‌های ژئوپولیتیک پیرامونی ایران، همواره سبب دغدغه‌های

استراتژیک دولت‌ها نسبت به امنیت و وحدت ملی و حفظ تمامیت ارضی کشور بوده است.

چیزگی فضای امنیتی در تاریخ و هراس مردم و دولت از مرکزگرایی حاشیه‌ها و مقاصد

دولت‌های بیگانه از جمله قدرت‌های همجوار، در واقع مستأثر از فضا سازیهای حوزه‌های

ژئوپولیتیک پیرامونی بوده است. از سویی دیگر، در حالی که برخی از حوزه‌های ژئوپولیتیک قدیمی و

دیرینه جهان بر اثر تحولات دهه آخر در حال زوال و فروپاشی هستند، حوزه‌های ژئوپولیتیک

پیرامونی ایران جوان و در حال شکل‌گیری‌اند و علایق و منافع قدرتمندان سبب استحکام و

پایداری آنها شده است و نشانه‌ای مبنی بر زوال این حوزه‌ها به چشم نمی‌خورد.

در مجموع فضای سرزمین ایران به دلیل نقش و عملکرد حایلی، معبری، هیدروکربنی، مذهبی، زبانی و قومی و بویژه نقش آن در ایجاد تعادل امنیتی، مورد توجه استراتژی‌های ژئوپلیتیک پیرامونی و قدرت‌های منطقه‌ای مؤثر در این حوزه‌هاست و از این نظر آسیب‌پذیری شگفت‌انگیزی پیدا کرده است.

در زمان جنگ سرد ایران به عنوان یکی از کشورهای وابسته به بلوک غرب و هم‌پیمان آمریکا عضو پیمان سنتو و به عنوان حلقه‌ای از زنجیر امنیتی غرب در همسایگی شوروی ایفای نقش می‌کرد. و در مقابل به عنوان ژاندارم منطقه خلیج فارس از طرف غرب به رسمیت شناخته شده بود. با وقوع انقلاب اسلامی ورق برگشت و ایران از هم‌پیمان استراتژیک به دشمن سر سخت غرب تبدیل شد. از طرف دیگر با فروپاشی شوروی (سابق) و پایان جنگ سرد بزرگترین تهدید تاریخی و دیرینه و قدرتمند ایران از بین رفت ولی کشور ایران با چالش‌های متعدد دیگری مواجه ساخت.

«مرشایمر» یکی از نظریه پردازان برجسته روابط بین‌الملل پس از جنگ سرد نوشت «به زودی، دچار دلتنگی نسبت به فضای ساده و غیر پیچیده جنگ سرد خواهیم شد. در آن زمان، وضعیت موجود به وجهی روشن بود که دوست و دشمن از هم باز شناخته می‌شدند، ما در وضعیت جدید مسائل امنیتی پیچیده، منابع متنوع و بازدارندگی دشوار شده است».

یکی از حوزه‌هایی که در طول تاریخ تأثیرات زیادی بر امنیت ملی کشور ما داشته و هم اکنون نیز دارد حوزه دریای خزر می‌باشد. این دریا تأثیرات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... بر کشور ما داشته و دارد. دریای خزر در مقاطع زیادی از تاریخ جزء قلمرو حکومت ایران بوده و امنیت آن توسط ایران تامین می‌شده است و در مقاطعی از تاریخ نیز بخش اعظم آن تا دریای سیاه و آرال جزء قلمرو ایران بوده است. ولی با توسعه طلبی روسها و دسیسه امپراتوری بریتانیا و بی‌لیاقتی حکام و پادشاهان قاجار بخش زیادی از آن از ایران جدا شد و به تصرف روسیه درآمد. در قرون اخیر هیچ دولتی به اندازه روسیه خاک ایران را تصرف نکرده و شاید هیچ نامی چون روسیه در حافظه ملت ایران با تجاوز عجین نشده باشد. این کشور در عهدنامه‌های ننگین

گلستان و ترکمنچای و آخال قسمت‌های زیادی از خاک ایران را تصرف کرد، علی‌رغم آنکه هر دو کشور از حقوق مساوی در دریای خزر برخوردار بودند ولی عملاً روس‌های تزاری و شوروی (سابق) به دلیل اقتدار ابرقدرتی خود مانع از آن شدند که ایران از حقوق خود در این دریا استفاده کند. حوزه خزر یکی از مناطق ژئوپلیتیک نیمکره شمالی می‌باشد و تأثیرات زیادی بر امنیت ملی کشور ما دارد. از طرف دیگر، امنیت همیشه در طول تاریخ از مسائل مهم و دغدغه بسیار اساسی ملت‌ها بوده است. از انسان‌های اولیه که دغدغه‌های امنیتی آنها با توجه به شرایط مکانی و زمانی، مسائل مخصوص به خود را داشته است و در دنیای جدید و همزمان با به‌وجود آمدن دولت‌های ملی، امنیت یکی از مهمترین مسائل دولت‌ها در سطح ملی، منطقه‌ای و جهانی بوده است. با فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱، حوزه خزر تبدیل به فرصت و چالشی برای کشور ما شده است. اگر ایران بتواند از آن به خوبی استفاده کند، یک فرصت برای تأمین منافع ملی و در راستای تقویت امنیت ملی محسوب می‌شود. ولی اگر نتواند از آن استفاده کند تبدیل به چالش شده و تأثیرات سویی بر منافع و امنیت ملی کشور دارد. از مباحث بسیار مهم و سرنوشت ساز که تأثیرات زیادی را در کوتاه مدت، میان مدت و دراز مدت بر منافع و امنیت ملی ما دارد، بحث رژیم حقوقی دریای خزر می‌باشد.

اگر در خزر سهم بیشتری به ایران تعلق بگیرد باعث تأمین منافع ملی و تقویت امنیت ملی می‌گردد و اگر سهم کمتری تعلق بگیرد منافع ملی کشور تهدید و تأثیرات سویی بر امنیت ملی کشور دارد. در این خصوص لازم است نکاتی را به دست‌اندرکاران دستگاه سیاست خارجی و نمایندگان مجلس و مسئولین که به نحوی با بحث رژیم حقوقی دریای خزر مرتبط هستند و هم چنین مردم ایران و بخصوص نخبگان، دانشمندان، دانشگاهیان و اصحاب مطبوعات یادآور شویم که در وهله نخست سابقه تاریخی روابط ایران با همسایه شمالی را مد نظر داشته باشند. مسئله دیگری که مسئولین بایستی توجه داشته باشند، بحث رژیم حقوقی دریای خزر مسئله‌ای سرنوشت ساز و تاریخی برای ایران می‌باشد و مردم جهان نیز نظاره‌گر این حوادث هستند و تاریخ نیز قضاوت خواهد کرد. مجریان سیاست خارجی اگر بتوانند از حقوق ملت ایران در خزر دفاع کنند به عنوان افرادی وظیفه‌شناس و در طیف افرادی چون امیرکبیر و مدرس و...

قرار خواهند گرفت، ولی اگر نتوانند از حقوق ملت ایران دفاع نمایند و پای قراردادی را که حقوق ملت ایران تضییع شده را امضاء نمایند. در ردیف افرادی که کارنامه خوبی در تاریخ ایران نداشته همچون وثوق الدوله و... قرار خواهند گرفت. و نکته بعدی این که چه معتقد به قضاوت تاریخ باشیم چه نباشیم تاریخ در مورد عملکردها قضاوت خواهد کرد.

تاریخ، زحمات سه ساله امیرکبیر در عثمانی و دقت و زحمات شبانه روزی وی در تنظیم قرارداد ارزروم و هم چنین این جمله حاج میرزا آغاسی که در هنگام انعقاد عهدنامه گلستان وقتی بحث و مذاکره در خصوص دریای خزر بوده، فریاد زده بود ما از آب شور چه می‌خواهیم، را ضبط و مردم ایران فراموش نخواهند کرد. این که امیرکبیر به عنوان چهره ماندگار و مصلح ایران و یا از افرادی همچون حاج میرزا آغاسی به عنوان لکه ننگی بر دامن تاریخ این کشور یاد می‌کنند. فقط به یک چیز برمی‌گردد عملکرد و لیاقت آنها، کرزن دبیر هیئت نمایندگی انگلستان در کنفرانس ارزروم می‌گوید: «میرزا تقی‌خان، و رای هرگونه قیاسی، برجسته‌ترین نمایندگان چهار دولت بود که در کنفرانس ارزروم گرد آمده بودند.» از طرف دیگر همه در حد توان بایستی برای احقاق حق حاکمیت بر دریای خزر تلاش کنند؛ در این بین وظیفه نخبگان و دانشگاهیان و اهل قلم و اصحاب مطبوعات دو چندان می‌باشد. تحریر این مطالب از طرف حقیر نیز در این راستا می‌باشد. نگارنده پیشاپیش نقصان‌های این نوشته را پذیرفته و پذیرای نقطه نظرات شما خوانندگان ارجمند می‌باشد. و این شعر را که ظاهراً از بوشکور بلخی می‌باشد مصداق خود می‌داند:

تا بدانجا رسید دانش من که بدانم همی که ندانم

در فصل اول این نوشتار به کلیات خزر شامل: جغرافیا، وجد تسمیه، موقعیت بندرهای مهم، طول سواحل، شیلات، دریانوردی، منابع نفت و گاز، ویژگی‌های منابع فیزیکی و زیست طبیعی، مسائل محیط زیستی در دریای خزر پرداخته شده است.

در فصل دوم به روابط ایران و همسایه شمالی در مقاطعی همچون: دوره اول و دوم جنگ‌های ایران و روسیه، پیمان ۱۹۰۷ تقسیم ایران میان روس و انگلیس، انقلاب مشروطه، حمله به حرم مطهر علی بن موسی‌الرضا (ع)، جنگ جهانی اول، قیام میرزا کوچک خان جنگلی،

جنگ جهانی دوم، جنبش ملی شدن صنعت نفت، عملکرد شوروی (سابق) در قبال جنگ عراق علیه ایران اشاره شده است.

در فصل سوم راجع به رژیم حقوقی دریای خزر شامل: تعریف دریا، دریاچه، دریای بسته، پیشینه رژیم حقوقی دریای خزر، دیدگاه کشورهای ساحلی در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر در شرایط ژئوپلیتیک جدید، اختلافات کشورهای ساحلی، موضع ایران در قبال رژیم حقوقی دریای خزر، موضع روسیه و فعالیت کشورهای ساحلی برای حل مشکل رژیم حقوقی دریای خزر مورد بحث قرار گرفته است.

در فصل چهارم تأثیرات دریای خزر بر: امنیت ملی کشور و هم‌چنین در تأمین منافع ملی و این که کم یا زیاد بودن سهم ایران چه تأثیراتی بر امنیت ملی دارد مورد مذاقه قرار داده‌ایم. در فصل پنجم به: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پرداخته‌ایم.

دریای خزر به علت محاط بودن در خشکی و عدم ارتباط با دریای آزاد دریاچه‌ای با وسعت ۶/۵ برابر دریاچه اورال و ۱۳ برابر دریاچه بایکال می‌باشد. دریای خزر یا مازندران کنونی، مانند اغلب عوارض و مکانهای جغرافیایی در طول تاریخ اسامی زیادی داشته است؛ مشهورترین نامهای دریای مازندران عبارتند از: کاسپین، آبسکون، قزوین، ارقانیا بحر یاب... و بالاخره دریای خزر. این دریا در شمال ایران، جنوب روسیه، غرب ترکمنستان، غرب و شمال غربی قزاقستان و در شرق آذربایجان واقع شده است. بیشترین ساحل دریای خزر متعلق به قزاقستان ۱۹۰۰ کیلومتر و کمترین ۶۵۷ کیلومتر متعلق به ایران می‌باشد. این دریا در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و... نقش مهمی در زندگی مردم ساحل نشین و در اقتصاد ملی دارد. شیلات دریای خزر در اقتصاد ساحل نشینان از دیر باز دارای نقش مهمی بوده است. در دوران روسیه تزاری با توجه به این که ایران و روسیه در بهره‌برداری از این دریا دارای حق مساوی بودند ولی ایران عملاً نمی‌توانست از این دریا استفاده کند. بازرگانان روسی با حمایت دولت روسیه و دادن هدایای ناچیز به مسئولین محلی اجازه صید می‌گرفتند و در ضمن با بستن قرارداد برای شیلات و صید در دریای خزر از این راه در امور سیاسی و... کشور نیز دخالت می‌کردند. دریای خزر با ماهیان خاویاری آن در جهان شناخته شده است، هم اکنون نیز نقش مهمی در اقتصاد منطقه و ارزآوری برای کشور و اشتغال ساکنان حاشیه دریا دارد.

در یاتوردی نیز در دریای مازندران دارای سابقه طولانی می‌باشد و از طرف حکومت‌های ایران در مقاطع زمانی مختلف اقداماتی جهت حضور در این دریا انجام گرفته است ولی استمرار نداشته است. در حالی که حمل کالا از این مسیر دارای مزیت‌هایی نظیر کوتاه بودن مسیر و صرفه جویی در زمان می‌باشد، محدودیت‌هایی نیز دارد. منابع نفت و گاز خزر یکی دیگر از امتیازهای این دریا می‌باشد. تا فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱، ایران به دلایل مختلف چندان توجهی به

منابع این دریا نمی‌کرد. ولی با توجه به مسائل پیش آمده در دریای خزر و وضعیت جدید آن می‌بایست ایران به این منطقه توجه خاصی می‌نمود که متأسفانه باز هم اقدام قابل توجهی انجام نداده است. از طرف دیگر این مسئله مهم است که چه سهمی به ایران تعلق بگیرد چون با توجه به آن سهم، درصد منابع هیدروکربوری نیز تغییر می‌کند. این دریا از جهت وجود جنگل‌ها و تالاب و اکوسیستم زیستی آن که گونه‌های گیاهی و جانوری زیاد را در خود جای داده و دارای اکوسیستم منحصر به فردی می‌باشد و طبیعت سرسبز آن که زمینه بازدید توریست‌ها از این منطقه را فراهم می‌نماید و باعث رواج اقتصاد منطقه از طریق کشاورزی و دامداری می‌گردد. دریای خزر با توجه به این که دریایی بسته می‌باشد دارای مشکلات زیست محیطی است که بعد از فروپاشی شوروی، جمهوری‌های حاشیه خزر به مسئله زیست محیطی دریای خزر توجه نکرده و باعث آلودگی شدید دریا شده‌اند. غافل از این که آلودگی شدید این دریا عواقب غیر قابل جبران برای کشورهای منطقه دارد.

کشور ایران در طی سالهای همسایگی با همسایه شمالی (روسیه تزاری) بارها از طرف این کشور مورد تجاوز قرار گرفته است: در دوره اول و دوم جنگهای ایران و روس که به شکست ایران منجر شد و با انعقاد قراردادهای ننگین گلستان و ترکمن‌چای محدودیتهایی برای ایران در دریای خزر ایجاد شد و ایران از داشتن نیروی نظامی در خزر محروم شد. از دیگر رویدادها در روابط دو کشور قرارداد ۱۹۰۷ روسیه و انگلیس بود که ایران را بین خود تقسیم کردند و حاکمیت ملی ایران را نقض و خسارت زیادی به ایران وارد کردند. انقلاب مشروطیت که اولین حادثه در نوع خود در خاور میانه بود بوسیله روسها سرکوب و به شکست کشانده شد. روسها حرم مطهر علی بن موسی‌الرضا را به توپ بستند و حرمت آن را شکستند. ایران در جنگ جهانی اول اعلام بی‌طرفی کرد ولی توسط روسیه و... اشغال و ضمن نقض حاکمیت ملی، خسارات جبران ناپذیری بر کشور وارد شد. روسها در رابطه با مبارزات ملی مردم ایران همچون جنبش ملی شدن صنعت نفت و قیام جنگل نیز علی‌رغم شعارهای خود همکاری نکرده و آنها را فدای منافع خود کردند. در جنگ جهانی دوم با توجه به این که ایران پل پیروزی لقب گرفت و اگر مهمات و آذوقه از طریق ایران برای روسها ارسال نمی‌شد شکست آنها قطعی بود و جادداشت که آنها از ملت ایران تشکر کرده و جبران خسارت نمایند. علیرغم این که متفقین ایران را تخلیه کردند ولی روسها نیروهای خود را از ایران خارج نکرده و اقدام به فتنه آذربایجان و کردستان به قصد تجزیه ایران نمودند که با درایت قوام (قصد قضاوت در خصوص قوام را نداریم ولی در این مورد وی در راستای منافع ملی عمل کرد) و پشتیبانی جامعه جهانی و اولتیماتوم آمریکا ایران را تخلیه کردند، سالها بعد شوروی (سابق) در خصوص جنگ تحمیلی عراق بر علیه ایران نیز پشتیبان عمده عراقی‌ها در قالب

قرارداد دوستی عراق و شوروی بود. اما در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر، این دریا در مقاطع زیادی متعلق به ایران بوده است؛ در مقطعی بخش اعظم آن جزء قلمرو ایران بوده است. با شکست ایران در دوره اول و دوم جنگ‌های ایران و روس و انعقاد عهدنامه‌های ننگین گلستان و ترکمن‌چای محدودیت‌هایی برای ایران در دریای خزر ایجاد شد؛ از جمله ایران از داشتن نیروی نظامی در خزر محروم شد. در قراردادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ محدودیت‌های ایران در دریا برداشته شد و دو کشور از حقوق مساوی برخوردار شدند. اما با وجود این مسائل به علت ابرقدرت بودن شوروی، ایران نتوانست از حق خود در دریای خزر به طور کامل استفاده کند. این وضعیت تا سال ۱۹۹۱ ادامه داشت؛ پس از فروپاشی شوروی، کشورهای ساحل خزر از دو به پنج کشور افزایش یافت و این کشورها با توجه به وضعیت نامطلوب اقتصادی و مشکلات به جا مانده از اتحاد شوروی، دارای مشکلات حاد در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و... بوده‌اند و تنها امید آنها برای حل این مشکلات، منابع نفت و گاز دریای خزر می‌باشد. آنها برای حل مشکلات خود و بدون توجه به منافع کشورهای منطقه، پای قدرت‌های فرامنطقه‌ای را در قالب کنسرسیوم‌های نفتی به دریای خزر باز کرده و باعث ایجاد مشکلات در این دریا شدند.

این کشورها با این که خود را ملزم به رعایت قراردادهای شوروی سابق می‌دانستند ولی در عمل دنبال منافع خود بودند. و در خصوص رژیم حقوقی کشورهای ساحلی نظرات مختلفی داشتند. ایران در ابتدا اعلام کرد قراردادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ را معتبر دانسته و رژیم حقوقی مشاع را بر این دریا حاکم می‌داند ولی با گذشت زمان و تغییر موضع روسیه و... ضمن معتبر دانستن قراردادهای فوق تقسیم دریا را پذیرفته ولی اعلام نمود که سهم ایران نباید کمتر از ۲۰ درصد باشد. روسیه در ابتدا اعلام کرد که قراردادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ را معتبر می‌داند و رژیم حقوقی مشاع را برای این دریا قبول دارد ولی در عمل در کنسرسیوم‌های نفتی شرکت و سهمی برای خود دست و پا کرد و از طرفی قراردادهای دو و سه جانبه را با دیگر کشورها امضاء کرده و شمال دریا را بین خود تقسیم کردند چندی نگذشت که رسماً تغییر موضع داده و اعلام کرد تقسیم کف و مشاع بودن سطح را بدون حق مالکیت کشورهای ساحلی قبول دارد. بنابر اعلام کارشناسان روسیه اخیراً اعلام کرده که منابع بستر و زیر بستر دریا تقسیم و یک محدود چند مایلی نیز به عنوان منطقه صلاحیت ملی یا حاکمیت ملی برای هر کشور در نظر گرفته شود و بقیه دریا مشترک باشد. قزاقستان اعلام کرد که با توجه به اتصال این دریا از طریق کانال ولگا و... تابع قانون دریاهای آزاد می‌باشد. آذربایجان معتقد به تقسیم دریا بود، ترکمنستان اعلام کرد که رژیم حقوقی مشاع را برای دریای خزر قبول دارد، در مقطعی نیز به تقسیم رضایت داده بود، کشورهای ساحلی از زمان فروپاشی شوروی، اقداماتی را در سطح سران، وزرای خارجه و

نمایندگان ویژه خود در امور رژیم حقوقی دریای خزر انجام داده‌اند ولی تا به حال به نتیجه مشخصی نرسیده‌اند و تنها توافق در خصوص کنوانسیون زیست محیطی دریای خزر است که در ۱۳ آبان ۱۳۸۲ در تهران امضاء شده که با توجه به معضلات و مشکلات زیست محیطی دریای خزر قدم مهمی می‌باشد.

به هر حال دریای خزر یکی از حوزه‌های منافع ملی بوده و تاثیرات زیادی بر امنیت ملی کشور از جهات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و سرزمینی برای کشور ما دارد ضمن اینکه یکی از حوزه‌های مهم در سیاست خارجی ایران محسوب می‌شود. در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر و این که چه سهمی به ایران تعلق بگیرد تاثیرات متفاوتی بر امنیت ملی کشور دارد. اگر سهم بیشتری به ایران تعلق بگیرد از نظر اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در سطح ملی و منطقه‌ای و بین‌المللی، تاثیرات مثبتی برای کشور دارد ولی اگر سهم کمتری تعلق بگیرد تاثیرات منفی دارد. بنابراین بازی خزر، صحنه امتحان برای دستگاه سیاست خارجی کشور می‌باشد که تا چه حد قادر به احقاق حق مردم ایران در این زمینه و نیز حایر حوزه‌ها می‌باشد.

چند بیت شعر از حکیم فردوسی شاعر بزرگ ایران در وصف دریای مازندران که در بوستانش همیشه گل است. بکوه اندرون لاله و سنبل است. هوا خوشگوار و زمین پرنگار. نوازنده بلبل بباغ اندرون. گرازنده آهو براغ اندران. گلابست گوی بجهوش روان. همی شاد گردد زیویش روان. دی و بهمن و آذر فروردین همیشه پر از لاله بینی زمین